

Received 30.08.2023	Review	JOTS
Accepted 02.09.2023		7/2
Published 05.09.2023		2023: 583-588

Mándoky Kongur, I. Newcomers from the East: Hungarians and Kipchak-Turks in Europe. Ed. by Molnár, Á. Second, enlarged, improved edition. Uppsala and Budapest: Uppsala University and Molnar & Kelemen Oriental Publishers, 2021, pp. xxiv+352. ISBN: 978-963-88238-8-5.

Aslıhan HAZNEDAROĞLU*

Düzce University (Düzce/Turkey)
E-mail: aslihankaragoz@duzce.edu.tr

Kuman dili, tarihi ve kültürü alanında öne çıkan önemli bir araştırmacı István Mándoky Kongur'dur. Kendisi gibi Kıpçak asıllı bir Türkolog olan Németh'in öğrencisi olan Kongur, çalışmalarını Doğu Avrupa Türk halkları ile Macarlar arasındaki ilişkilere, dilsel bağlantılara, Kuman dilinin Macaristan'daki izlerine odaklanmış, Türk halklarının yaşadığı bölgeleri ziyaret ederek saha çalışmalarıyla halk bilimine katkıda bulunmuştur. XVII. yüzyıl sonlarında Macarlar arasında eriyen ve dillerini kaybeden Kumanların dil yadigârlarını toplamak, Kongur'un kısa hayatını kuşatan tutkusudur. Çok üretken bir dönemde, 22 Ağustos 1992'de ani bir şekilde hayata veda eden Kongur'un birçok derlemesi, araştırması yarım kalmıştır. Kongur'un ardından onun hatırası üzerine yazılar yazılmış, eksik bıraktığı bazı notlar tamamlanmış, bazı kitapları ölümünden sonra yayımlanabilmiştir. İşte burada tanıtacağımız *Newcomers from the East: Hungarians and Kipchak-Turks in Europe* kitabı, yazarın Kuman varlığına

* ORCID ID: 0000-0002-0778-6101.

dair bir kısmı hiç yayımlanmamış olan çalışmalarını bir araya getirerek araştırmacının sesini okuyucuya ulaştırıyor.

Kitabın başında editörün sunuşu olarak Adam Molnár'ın yazısı yer alır. Molnár, eserin hazırlanış sürecini özetler ve katkı sağlayan kurum ve kişileri anar (s. v-vii). Editör, Kongur'un farklı dillerde yazılmış yazılarını bir araya getirirken okuyucunun işini kolaylaştıran bir sayfa düzeni takip etmiş ve açıklayıcı dipnotlara yer vermiştir. Transkripsiyona sadık kalmakla birlikte kısaltmalarda tek tip bir tipografik tercih etmek de yine editörün katkısıdır. Eserde yer alan makaleler, fotoğraflar ve diğer görsel malzemeler ile renklendirilmiştir.

Uzun bir kısaltmalar dizinini (s. xi- xiv) takip eden Önsöz ise Henryk Jankowski'ye aittir. Bu yazıda Kongur'un bilim hayatı hakkında ayrıntılı bilgi verilir. Yazarın 1992'de *Emel* dergisinde yayımlanan kısa özgeçmiş de bu bölüme alınmıştır. Burada Kongur çalışma sahasını şu şekilde tanımlar:

Öğrenci iken Dobruca (Romanya ve Bulgaristan), Moğolistan ve eski SSCB'nin Kırgız, Kazak, Karakalpak, Özbek ve Türkmenistan cumhuriyetlerine gidip ilmi araştırmalar yaptım. Üniversiteyi bitirdikten sonra bu bölgelere, Kafkasya'nın Nogay, Karaçay, Malkar ve Kumukların oturduğu muhtar cumhuriyetler ile İdil boyundaki Başkurt ve Tatar'ı koşup araştırma ve seyahatlerime bugüne kadar devam etmekteyim. Bu sırada Türkiye dışındaki Türklüğün tarih, dil, etnografya ve folkloru hakkında birçok malzeme topladım. (s. xvii)

Kongur'un başta Macarca olmak üzere çeşitli dillerde yazısı bulunmaktadır. Bu kitapta toplanan bu yazılardan on beşi İngilizce, beşi Fransızca, ikisi Almanca yazılmıştır.

Kitaptaki birinci yazı, Peter B. Golden'in, Kumanların tarihi hakkında bir özetleme sunan *Cumans, Quns and Qıpcaqs: a Brief Sketch* başlıklı yazısıdır (s. 1-24). Kumanların tarih içindeki değişen coğrafyasında Moğolların, Osmanlı'nın ve Rusya'nın da yerini de ortaya koyan bu yazı, Kongur'un çalışma sahasını tanımak için de bir ön bilgi sunuyor. Kongur'un kitapta yer alan yazılarını derlemeler, etimolojik yazılar ve Kuman dili ve tarihi ile ilgili yazılar olarak üç başlıkta inceleyebiliriz:

a. Derlemeler

Kitapta Kongur'un Macaristan'daki Kuman kalıntlarına dair yaptığı derlemeler, dört yazının konusudur. Kongur, derlenen malzemenin, bilmece, masal, mani ve tekerlemelerin çevirisine de yer vermektedir.

Devinettes Tatares de Bulgarie (s. 25- 34) adlı çalışma, Kongur'un 1966'de Tatar dilini incelemek için gittiği Dobruca bölgesinde bulunduğu dönemde derlediği Tatar bilmecelerini (tapmasalar) içerir. Yazar bu sırada 22 yaşındadır ve bu derleme onun ilk çalışması olacaktır. Vetovo adlı köyde kapalı bir etnik grup olarak yaşayan ve Dobruca Tatar lehçesiyle konuşan 120 hanelik Tatar topluluğundan derlenen bu bilmeceler, 1968'de yayımlanmıştır.

Chants Şiş des Tatares de la Dobroudja Recueillis en Bulgarie (s. 35- 60) başlıklı yazıda Dobruca Tatarları arasında yaygın olan ve şiiş adı verilen 117 maniye (deyiş, atma türkü) yer verilmektedir. 1969 kışında derlenen bu manilerin bir kısmı yaşlılardan bir kısmı şenliklerde gençler arasında düzenlenen yarışmalardan derlenmiştir. Ancak şiiş'lar bağlamına, söyleniş sırasına, kızlar tarafından mı yoksa erkekler tarafından mı söylendiğine bakılmaksızın alfabetik olarak verilmiştir. Bu tercihte parçalar arasındaki bağlantıların unutulması etkili olmuştur.

Trois Contes Populaires Tatares du Dobroudja (s. 123- 133) başlığında Kongur 1971'de bir Tatar köyünde kaydettiği üç masalı (masal, qalq masah) aktarır. Masallar mizahî bir yön de içerir: "Yaşlılık etkenge qarşı jamanlıq etkenniñ kelejegi bunday!" Aktarılan son masal bir ezber yeteneği gerektirmektedir.

Büyük ve Küçük Kumanistan'daki eski halk kültürünün önemli bir parçası olan sayı tekerlemelerine dair örnekler ise *A Counting Rhyme from Lesser and Greater Cumania* (s. 219-238) adlı yazıda konu edilmiştir. Bu tekerlemeler Anadolu'daki birdirbir oyununun tekerlemelerini hatırlatacaktır: Birim bir/ Ekim eki/ ...

b. Etimolojik Yazılar

Kongur'un Macaristan'daki Kuman dil ve kültürünü tanımlayan sözcüklerle ilgili yazıları, kitabın büyük bölümünü oluşturmaktadır.

Selected Cuman-derived Hungarian Dialectal Words in Greater Cumania (s. 61-94) adlı yazıda Kuman dilinden Macarcaya geçen ve bölgede ortak kullanımda olan

bazı kelimeler detaylı şekilde ele alınır. Seçilen başlıca kelimeler şunlardır: *árkány* ‘kement’, *boza* ‘boza’, *baráq* ‘uzun karışık saçlı; uzun tüylü köpek’, *kajtár* ‘dönen’, *kamcsi/kamsi* ‘kamçı’, *kangyík* ‘eğer kayışı’, *kapkány* ‘tuzak, kapan’, *karambel* ‘karanfil familyasından pembe yapraklı bir çiçek’. Bu yazıda ele alınan ‘tuzak’ anlamlı kelime, daha sonra *Kaptány* ‘trap, snare’ (s. 172-176) başlıklı yazıda farklı ayrıntılarla tekrar incelenmiştir.

Der Wandel zweier Konsonanten in der ungarländischen Komanischen Sprache (s. 134-139) yazısı, Kuman dilindeki /p/-/f/ değişimini konu alır.

L’étymologie de bütü «bout, extrémité, pointe, coin de quelque chose», un mot Hongrois Provenant de l’ancien Turc (s. 95-102) başlıklı yazıda *bütü* ‘bir şeyin son ucu, bitim yeri’ kelimesi tartışılır ve kelimenin Çuvaşçadan *bütü* - *bütü* - *bütö* - *bütü* - *büt* - *böt* şeklinde bir değişim ile oluştuğu tahmin edilir. Yine *L’étymologie de kozma* «roussi», un mot Hongrois Provenant de l’ancien Turc (s. 103-108) başlıklı yazıda *kozma* ‘kabın dibindeki yanık tabaka’ sözcüğü geniş olarak tartışılır ve sözcüğün Türk kökenli olup Çuvaşçadan geldiği savunulur.

Cötkény ‘Wolfsmilch’: Die Etymologie eines ungarischen Pflanzennamens Kumanischen Ursprungs (s. 151-158), bir çeşit sütlü ot adının kökeni hakkındadır.

Two Hungarian Verbs of Old Turkic Origin: bír and tilt (s. 177-186) başlıklı yazı, yazarın daha sonra genişletmeyi düşündüğü fakat fırsat bulamadığı bir makalesidir ve Macarcadaki *bír* ve *tilt* eylemlerinin Türkçe kökenli olduğunu açıklar.

Cuman Loanword in Hungarian (s. 239-249) başlıklı yazıda *arkány* ‘kement’, *boza*, *daku* ‘kısa kürk manto’, *kentreg* ‘kolan, at için göğüs kayışı’ ve *ontog* ‘ekmek parçası, kırıntı’ sözcükleri ele alınır.

Cuman-Derived Words in the Hungarian Dialects of Lesser and Greater Cumania (s. 250-256) yazısında sırasıyla *ákos* ‘dere yatağı’, *bajka* ‘resmi izin belgesi’, *daksi* ‘çok iyi/değersiz’ sözcükleri ele alınır.

Hungarian Proper Nouns of Cuman Origin (s. 257-274) yazısı, daha önce Melich, Gombocz, Nemeth ve Rásony gibi araştırmacıların çalışma yaptığı Kuman kökenli Macar özel adları konusuna 24 özel adın çözümlemesini sunarak katkı sağlar.

The Etymology of the Hungarian Verb gyón 'to confess' of Old Turkic Origin (s. 275-280) yazısı, daha önce Nemeth'in ele aldığı, dinî bir terim olan *gyón*'un Türkçe *yuwun ~ juwun-* kelimesinden geldiğini etimolojik arka planıyla ortaya koyar.

Kitapta yer alan son üç yazı da yine etimoloji yazısıdır: *Börtü: A Hungarian Word of Old Turkic Origin Belonging to the Vocabulary of the Goldsmiths' art* (s. 281-294), *A Hungarian Dialectal Word of Cuman Origin: mánárköd 'dry fog'* (s. 295-300) ve *The Question of Identifying the Hungarian Tribal Name Jenó with the Bashkir Ethnonym Yänäy* (s. 301-306).

c. Kuman Tarihi ve Kültürü ile İlgili Yazılar

Macaristan'daki Kuman dili ve kültürü, Kongur'un doktora tezinin de konusu olarak daima üzerinde çalıştığı bir alandır. Geniş bir tarihî arka plan içeren *The Cuman Language in Hungary* (s. 140- 150) yazısı da Kongur'un konudaki çalışmalarının kısa bir özeti olarak kabul edilebilir.

The Cumans of Hantos-szék (s. 109-122) adlı yazı, Hantos-szék bölgesindeki Kuman varlığının tarihini ele alır. Yazıda Kuman ırkının tanınışı, adlandırılması üzerinde durulmuş, Kun, Kıpçak ve Sarı Uygur halklarının çeşitli göçler sonucu bir bölgede buluşması, onları Kuman olarak tanımlanması sürecini doğuran etmen olarak sunulmuştur. 1055'te Rusların güney sınırına ulaşan Kumanlar önemli bir siyasî güç haline gelmiş, coğrafyada etkin rol oynamıştır. Çalışmada ayrıca Hantos-szék bölgesindeki 15 yerin XIII-XVI. yüzyıllardaki adları ile modern zamandaki okunuşları ve adlarını içeren bir listeye yer verilmiştir. Kuman dilinin önemli kanıtları olarak *Alagaz*, *Chabak* gibi çeşitli özel adlar da burada tartışılmıştır.

Kongur sıklıkla Macaristan'daki Kuman diline ve kültürüne ait kalıntıların vakit geçmeden toplanmasının önemini vurgulamıştır. *Cuman Linguistic Remnants in Hungary* (s. 159-171) yazısı da Macaristan'daki Kuman kalıntıları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Kuman dilinin önemli bir yadigârı, İncil'den bir bölümün, *Lord's Prayer*'in (Rabbin Duası) Kuman dilindeki çevirisi olan ve *Kuman Babamız* olarak tanınan metindir. En eski nüshalarının XVII. yüzyılın sonları ile XVIII. yüzyıl başlarına giden bu metne Kongur birçok yazısında göndermede bulunur. *The Cuman Our Father* başlıklı yazıda (s. 187-217) yazar bu metni ayrıntılı olarak ele alır. Yazılı hâli çok gerilere götürmeyen bu

kutsal metnin sözlü gelenekte çok eski ve yaygın olduğu düşünülmektedir. Kuman dilinin arkaik örneklerini içeren bu metin, Kumanların dilinin eskiden beri Macarca olduğu şeklindeki iddiayı sarsmış, bu yüzden Kumanlar arasında bir kimlik duygusu oluşmasını da sağlamıştır. Metnin çeşitli versiyonlarını karşılaştıran ve kelimelerini titizlikle inceleyen yazarın *Kuman Babamız*'ı 'orijinal Kuman fonetiğine göre' yeniden kurması da alandaki önemli katkısıdır.

Makalelerin ardından geniş bir kaynakçaya yer verilmiştir. Kitapta ayrıca Kongur'un yazılarından oluşan bir bibliyografya seçkisi de yer alır (s. 336-344). Bu liste 1968'ler ile başlar ve 2012 ile nihayetlenir. Burada listelenen 115 yayının 11'inin yazarın ölümünden sonra yayımlandığı dikkati çekmektedir.

Kitabın sonunda bir dizin; Kuman yerleşim yerlerini, Dobruca bölgesini, Büyük ve Küçük Kumanistan'ı gösteren Béla Nagy çizimi yedi adet harita; ardından da *karambel* olarak adlandırılan çiçekle ilgili fotoğraflar yer almaktadır. Kitap, *Kuman Babamız* olarak bilinen dua metninin araştırılmasında önemli isimlerden olan Yakın Doğu dilleri uzmanı Adam Franz Kollar ve Captain Mihaly Herpay'ın portreleri ile tamamlanmıştır.

Uluslararası Türk Akademisi (UTA), Beşeri Bilimler Araştırma Merkezi (Research Centre for the Humanities), Macaristan Doğu ve Orta Avrupa Araştırma ve Eğitim Vakfı, Macaristan Ulusal Kültür Kurumu (NKA), Macar Jász Topluluğu (JÁSZOK) gibi önemli kuruluşların desteği ile neşredilen *Newcomers from the East: Hungarians and Kipchak-Turks in Europe*, Avrupa'daki Türk dilinin ve kültürünün izlerini tanımak için önemli bir kaynaktır. Bir araya getirilen bu yazılar, birçok çalışması yarım kalan bir bilim insanının gayret ve özverisini de gözler önüne sermektedir.